

Федеральний президент Франк-Вальтер Штайнмаєр з приводу 80-тої річниці нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року та відкриття виставки „Масштаби одного злочину. Радянські військовополонені у Другій світовій війні“ 18 червня 2021 року у Берліні

День 22 червня 1941 року Борис Попов зустрів молодим мотострілком. Йому 19 років. Його військова частина розташована за декілька кілометрів від Мінська. Вранці 22 червня після сніданку, як розповідає він, разом із товаришами по службі вони пішли до саду, аби полежати на сонці. Перші постріли й вибухи Борис Попов чує там, лежачи у траві. Була неділя.

Двоє з його товаришів гинуть одразу в перших боях, його танк знищено. Командир полку віддає наказ відступати. Солдати пішки рушають до Мінська. Про те, що там на них вже чекають війська німецького Вермахту, вони не знають. Так Борис Попов – за десять кілометрів до Мінська, ще у перші дні війни – потрапляє у полон до німців. Перший табір, до якого його привозять, - це Дрозди, за п'ять кілометрів на Північ від Мінська. Власне кажучи, це не табір, а збірний пункт просто неба. Кадри щотижневої німецької кінохроніки тих днів показують те місце: неозора територія, обнесена колючим дротом, на якій тисячі радянських солдатів і офіцерів сидять в пилу або стоять під пекучим сонцем, як молодики, так і чоловіки вже старшого віку, десь у цьому натовпі й Борис Попов. Дивлячись кадри щотижневої німецької кінохроніки, ми чуємо голос німецького диктора: «На обличчях цих недолюдей – хижість та бажання вбивати». А що у дійсності видно на цих кадрах, це спотворені голодом і спрагою обличчя повністю знесилених полонених.

Тільки у Дроздах десять тисяч людей стануть жертвами так званого «наказу про комісарів». Цей наказ Вермахту вимагав ставитися до позірних «політкомісарів» Червоної Армії не як до військовополонених, а «знищувати їх на місці».

Борис Антонович Попов, солдат і ветеран Червоної Армії, помер рівно рік тому – 20 червня 2020 року, у віці 98 років. Я ніколи не був з ним знайомий, але мені переповіли його історію. Сам Борис Попов розповів її нам у своїх виступах, у промовах, а наостанок, п'ять років тому, - у документальному фільмі телерадіокомпанії «Берлін-Бранденбург».

У цьому фільмі ми бачимо Бориса Попова, як він сидить на лавочці в одному з парків Мінська, де він мешкав з 1950 року. У фільмі він виглядає не як дев'яносторічний чоловік. Так, старий, але без жодних слідів втоми. Він жвавий, зберігає присутність духу – його вигляд вражає.

Йому пощастило. Він пережив війну. А нам пощастило в тому, що він зміг розповісти нам свою історію.

Це – історія лише одного солдата. А війна, про яку він розповідає, почалася ще за два роки до того нападом Німеччини на Польщу. Я нагадав про це 1 вересня 2019 року у Велюні, у Польщі та Варшаві. Два роки, за які Друга світова війна вже покрила велику частину території Європи руйнацією, окупацією і тиранією.

А за тим, що почалося 22 червня 1941 року, послідували розпалювання ненависті й насильства, радикалізація війни аж до божевілля тотального винищення. З самого першого дня німецька військова кампанія підігрівалася ненавистю – антисемітизмом, антибільшовизмом і расовою маячнею, спрямованими проти слов'янських та азійських народів Радянського Союзу.

Ті, хто вели цю війну, вбивали у будь-який мислимий спосіб, з безпрецедентною брутальністю й жорстокістю. Ті, хто повинні були нести за цю війну відповідальність, хто у своєму націоналістичному божевіллі навіть посилалися на німецьку культуру і цивілізацію, на Гете і Шиллера, Баха і Бетховена, осквернили всю цивілізацію, усі принципи гуманності та права. Війна проти Радянського Союзу була варварством убивць.

І як би нам не було важко це робити, ми повинні про це пам'ятати! І коли, як не в такі річниці? Пам'ять про це пекло, про абсолютну ворожнечу та дегуманізацію іншої людини – ця пам'ять залишається для нас, німців, обов'язком, а для світу – пересторогою.

Сотні тисяч радянських солдатів вже у перші місяці війни, влітку 1941 року, загинули в боях, померли від голоду або були розстріляні.

Одразу після вторгнення німецьких військ почалися вбивства євреїв – чоловіків, жінок та дітей – розстрільними командами СД, СС та їхніми допоміжними підрозділами.

Сотні тисяч мирних мешканців в Україні, в Білорусі, в балтійських країнах і в Росії стали жертвами бомбардувань, їх безжально переслідували як партизан і вбивали. Руйнували міста,

доценту спалювали села. На старих світлинах на тлі повного спустошення височіють лише обгорілі кам'яні димарі.

Наприкінці війни народи Радянського Союзу оплакуватимуть 27 мільйонів смертей. 27 мільйонів людей націонал-соціалістська Німеччина вбила, замордувала, забила до смерті, заморила голодом, згубила примусовою працею.

14 мільйонів з них були мирними жителями.

Ніхто не поніс у цій війні жертв більше, ніж народи тодішнього Радянського Союзу. І все ж таки ці мільйони жертв не закарбувалися у нашій колективній пам'яті настільки глибоко, як того вимагають їхні страждання та наша відповідальність.

Ця війна була злочином – потворною, злочинною загарбницькою війною на знищення. Той, хто сьогодні вирушає до місць воєнних подій, хто зустрічається з людьми, яких ця війна понівечила, отримує нагадування про 22 червня 1941 року – і без днів пам'яті та без меморіалів.

Ця війна наклала свій відбиток на стариків, які пережили його дітьми, а також на молодших людей, на їхніх онуків та правнуків. Ці сліди знаходять на просторах від узбережжя Білого моря на Півночі до Криму на Півдні, від балтійських дюн на Заході до Волгограду на Сході. Це – знаки війни, знаки руйнування, знаки втрат.

Після цього залишалися масові поховання – братські могили, як кажуть білоруською, українською і російською мовами.

Вбивства продовжувалися за лінії фронту. Солдат Вермахту Пауль Гон, підрозділ якого розташовався у білоруському містечку Беразіно, 31 січня 1942 року записує у свій щоденник: «Зараз 15-та година. Вже годину розстрілюють усіх євреїв, які ще мешкають тут, 962 осіб, жінок, стариків та дітей. [...]. Нарешті. Команда з 20 гестапівців виконує цю акцію. По двоє людей постійно стріляють по черзі. Євреї йдуть «гусячим кроком» [...] крізь сніг [...] до ями, в яку вони сходять один за одним, і де їх по черзі лежачи розстрілюють. [...] Так викорінюють чуму. З вікна мого робочого кабінету на відстані 500 метрів видно гетто і добре чути крики та постріли. Шкода, що я не беру участь.»

Будь-яка війна несе з собою спустошення, смерть і страждання. Однак ця війна була іншою.

Вона була німецьким варварством. Вона коштувала життя мільйонам людей, вона спустошила континент і – як її наслідок – вона на десятиріччя розділила світ.

Війна та її спадщина розділили і нашу пам'ять. І це розділення не подолане ще й через тридцять років після падіння «залізної завіси». Воно залишається тим тягарем, який обтяжує майбутнє. Змінити це – є нашим завданням, тим завданням, задля якого нам,

незважаючи на кордони, терміново треба докладати більше зусиль – заради минулого, однак передусім – заради мирного майбутнього прийдешніх поколінь на нашому континенті! Ось чому ми сьогодні тут, в історичному місці, у музеї, що користується підтримкою 17 організацій з чотирьох країн. Їхні чотири прапори розвіваються перед домом.

Навіть і там, де видимі сліди війни сьогодні стерті або вже поросли чагарями трагічного минулого століття, де на них наклалися роки сталінізму, «холодної війни», розпад Радянського Союзу, їх все-таки можна відчувати. Війну продовжують відчувати – як шрам, якого торкаються пальцями.

Однак чи робимо це ми, німці? Чи поглядаємо ми взагалі туди, на Схід нашого континенту, який є надто невідомим?

Хто в Німеччині знає Малий Тростенець поблизу Мінська, де з 1942 до 1944 року було вбито не менше 60 000 людей? Або маленьке село Хатинь, яке весною 1943 року зрівняли з землею, а усі мешканці якого були вбиті – половина з них були дітьми? Хто знає про Корюківку на Півночі України, де протягом двох днів 6 700 чоловіків, жінок та дітей стали жертвами найбільшої та найжорстокішої каральної акції у Другій світовій війні?

Хто знає місто Ржев, що знаходиться недалеко від Москви, і де Червона Армія у нескінченній битві лише там втратила понад один мільйон вбитими та пораненими?

Хто знає містечко Мізоч, перед воротами якого єврейські жителі були розстріляні за один день, 14 жовтня 1942 року? Всього лише п'ять фотографій німецького жандарма Ґустава Гілле нагадують про місце злочину, яке сьогодні є пологим, горбистим лугом.

«Тихо лежать мертві тіла, поховані у дворах серед бур'яну. Тиша ця страшніша за сльози і прокляття». Так писав Василь Гроссман восени 1943 року.

Але в цій тиші можна почути їх: історії вцілілих осіб, радянських військовополонених, примусових працівників, вигнаних та позбавлених свого майна цивільних осіб, солдатів Червоної Армії, які мали відкинути назад і перемогти Вермахт. Одним із них був Давид Душман, який помер кілька днів тому як останній визволитель Аушвіца – як і Борис Попов у віці 98 років. Він теж давав свідчення протягом усього свого життя.

Так, ця війна кидає довгу тінь, і ми залишаємось у цій тіні донині.

У листі до своєї дружини Гельмут Джеймс граф фон Мольтке, який працював у відділі міжнародного права у Верховному командуванні Вермахту в серпні 1941 року, пише: «новини зі Сходу [...] знову жахливі». [...] «гори трупів» лежить «на наших плечах».

Знову і знову лунають новини про перевезення полонених та євреїв, з яких прибуває лише двадцять відсотків, знову і знову кажуть, що в таборах полонених панує голод, тиф та інші епідемії, спричинені браком всього життєво необхідного.

Війну, про яку повідомляв фон Мольтке, неможливо було виміряти жодними людськими мірками. Але вигадали і реалізували її саме люди. Це були німці.

І тому вона залишає нам – покоління за поколіннями по-новому – болісне запитання: як могло до цього дійти? Що знали наші предки? Що вони зробили?

Нічого з того, що сталося далеко на Сході, не сталося випадково. Айнзацгрупи Поліції безпеки, Служби безпеки, Ваффен-СС та їхні помічники не безпланово пробивали собі шлях підпалами. Вони слідували манії знищення і дотримувались вбивчих планів, розроблених у Головному управлінні імперської безпеки та відповідних міністерствах Рейху. І вони йшли слідом за Вермахтом, німецькими солдатами, які раніше вже грабували, переслідували або вбивали населення як нібито партизанів. Злочинна загарбницька війна носила форму Вермахту. У її жорстокостях брали участь також і солдати Вермахту. Багато, занадто багато часу знадобилося нам, німцям, для визнання цього факту.

Плани, яких дотримувались німецькі солдати, називалися «Генеральний план Ост», «План голоду» або «План Бакке», і вони возвели нелюдність до рівня принципу. Це були плани, спрямовані на експлуатацію та голод людей, їхнє вигнання, поневолення і, зрештою, знищення.

Чиновники Головного управління імперської безпеки планували знищення з цинічною ретельністю. Вони планували війну, яка оголосила усе радянське населення – усе радянське населення – своїм ворогом: від новонароджених до людей похилого віку. Цього ворога мали перемогти не лише військовим способом. Він мав заплатити за війну, яка була йому нав'язана, своїм життям, своїм майном, усім, що становило його існування. Уся європейська частина Радянського Союзу, цілі регіони сучасної України та Білорусі, мали бути – цитую з наказів – «очищена» і підготовлена до німецької колонізації. Міста-мільйонники, такі як Ленінград, сьогоднішній Санкт-Петербург, Москву чи Київ мали зрівняти з землею.

Радянських військовополонених також не сприймали як полонених. Вони не були братами по зброї – у цьому розумінні, їх позбавляли людського буття – дегуманізовували. Вермахт, який відповідав за полонених, не мав наміру забезпечувати їх харчами, «підгодовувати», як це тоді називалося. І німецький генералітет не заперечував проти наміру Гітлера зробити Вермахт виконавцями цього злочину. «Непрацюючі військовополонені повинні померти з

голоду». Так наказував генерал-інтендант німецької армії в листопаді 1941 року.

Борис Попов, про якого я розповідаю, голодує у чотирьох різних німецьких таборах з першого до останнього дня свого полону. За його словами, у Дроздах лише через дванадцять днів вони отримують півлітра «баланди» – водянистого супу, який вони вичерпують з чавунної ванни, повз яку їх женуть німецькі охоронці.

До голоду додалися смертоносні санітарні умови. Ширилися паразити, епідемії та хвороби. Військовополонений Микола Миколайович Данілов повідомляє: «Хворі та здорові лежали поруч вперемішку. Воші та щури повзали по наших тілах».

На виставці, яку ми сьогодні тут відкриваємо, ви можете побачити, здавалося б, невинну фотографію. На ній видно сотні дерев, що здіймаються у небо. Якщо уважно придивитися, то можна побачити: це дерева без листя, без гілок, без кори. Радянські військовополонені голими руками здирали їх зі стовбурів, щоб не померти з голоду. Фотографія дає нам уявлення про жах цих таборів. Цей знімок був зроблений у місті Шлос-Гольте-Штукенброк у Східній Вестфалії. Також місце злочину, але якраз не далеко на Сході, а менш ніж за годину їзди від мого рідного міста – міста, де я виріс і де за свої шкільні роки також нічого не дізнався про те, що там відбулося менше ніж двома десятиліттями раніше.

Після Дроздів Борис Попов потрапляє до колишнього «шталагу» 352 у селі Масюковщина, яке сьогодні є районом Мінська. Лише тут було вбито 80 000 військовополонених. Але Попову пощастило, він мусив працювати помічником на пошті військового управління. На початку 1942 року його перевели до табору в Гомелі, через два місяці до «шталагу» IV В сюди у Бранденбург.

Борис Попов був звільнений 23 квітня 1945 року в Мюльберзі-на-Ельбі. Це виняток: майже шість мільйонів жінок і чоловіків Червоної Армії потрапили у німецький військовий полон. Більше половини з них загинули – більшість із них у збірних таборах на Сході.

Після звільнення у Бориса Попова – вперше за чотири роки – з'явилася можливість написати матері листа. До Ленінграда. Він не знав, чи вона ще жива. Мільйон ленінградців померли від голоду під час німецької блокади. Кілька років тому Данило Гранін розповів у Німецькому Бундестагу про жахи блокади: «Смерть, - сказав він, - знищувала тихо, безмовно, день за днем, місяць за місяцем – усі 900 днів. Як сховаєшся від голоду? [...] Зішкрябували клей зі шпалер, варили шкіряні ремені. Хіміки в інститутах дистильовали лак. З'їдали кішок, собак». Їжою у блокадному місті були немислимі речі. У своїй незабутній промові Данило Гранін розповів про жорстокості, які мені, як Президенту цієї країни, важко навіть вимовити.

Цей цілеспрямований підхід – не захопити місто, а заморити його голодом протягом дев'ятисотденної блокади – також був, я цитував уже раніше, частиною так званого плану голоду.

Мати Бориса Попова пережила блокаду. У 1946 році Борис Попов повернувся до Ленінграда. Він зміг завершити своє навчання, одружився і разом із дружиною переїхав до Мінська, де працював головним інженером на кіностудії «Білорусьфільм». У службових справах у 1970-х роках він навіть ще раз приїжджав до Німеччини.

Це зворушлива життєва історія, яку нам залишив Борис Попов. Але її довго взагалі ніхто не хотів чути. Ні в Радянському Союзі, де йому до 1975 року довелося боротися за те, щоб його, колишнього військовополоненого, взагалі визнали учасником війни. Але й у Німеччині також не хотіли. Важка доля власних солдатів, німецьких солдатів, які були у полоні у Радянському Союзі, затьмарила інтерес до долі радянських солдатів. Можливо, комусь у період безпосередньо після війни це також полегшувало совість німців.

Але злочини, скоєні німцями в цій війні, лежать на нас тягарем. Як на нащадках жертв, так і на нас, на теперішньому поколінні. Донині. Нас обтяжує те, що саме наші батьки, діди, прадіди вели цю війну і були причетними до цих злочинів. Нас обтяжує те, що занадто багато винних у найтяжчих злочинах не були притягнуті до відповідальності. Нас обтяжує те, що жертвам на Сході нашого континенту ми занадто довго відмовляли у визнанні, також у визнанні через пам'ять.

І не забуваймо сьогодні: Навіть у нас самих, у нашій власній сімейній історії досі відчувається вплив страждання, жахить цієї війни та її наслідків – я говорю про вигнання, я говорю про поділ, я говорю про окупацію. Серед нас це люди похилого віку, які пережили війну, коли ще були дітьми. Це їхні батьки, які воювали на цій війні. Це їхні матері, жінки, які зазнали лиха, також і з боку Червоної Армії, що просувалася вперед. Багато з батьків, як казали ще кілька років тому, «залишились у Росії». Вони полягли, зникли безвісти або загинули в полоні. Тінь цієї війни лежить і на шляхах цього покоління без батьків.

Кожен, хто хоче пролити світло у ці затінки пам'яті, не повинен долати велику відстань – вони біля нашого порогу. Це не тільки колишні табори для військовополонених, такі як Штукенброк у Вестфалії або Зандбостель у Нижній Саксонії, які я відвідав кілька днів тому. У Німеччині знаходяться понад 3500 поховань радянських примусових працівників та військовополонених. Музей у Карлсгорсті зібрав докупи інформацію про усі ці місця та склав карту. Подібно до того, як меморіали Другої світової війни відвідують на Заході, я хотів би, щоб молоді люди відвідували також забуті місця на Сході нашого континенту. Це був би такий важливий внесок у спільну пам'ять.

Нікому не даються легко спогади про жахи минулого. Звичайно, що нелегко. Але витіснена пам'ять, невизнана провина ніколи не стає легшою, навпаки, вона стає дедалі важчим тягарем.

Ми повинні згадувати не для того, щоб обтяжувати нинішні та майбутні покоління виною, яка не є їхньою, а заради нас самих. Нам слід пам'ятати, щоб зрозуміти, як це минуле продовжує діяти в теперішньому. Тільки той, хто вчиться читати сліди минулого в теперішньому, тільки той зможе зробити внесок у майбутнє, яке уникає воєн, відкидає тиранію та забезпечує мирне співіснування у свободі.

І тому ми повинні знати, що такі місця, як Мізоч, Бабин Яр і Корюківка в Україні, як Ржев у Росії, як Малий Тростенець та Хатинь у Білорусі, що ці забуті місця також є місцями німецької історії.

Те, що після всього, що сталося, німців сьогодні – саме у цих місцях – гостинно приймають в Білорусі, в Україні чи в Росії, те, що їх вітають, що їх тепло зустрічають – це не інакше як диво.

Те, що, мене як Міністра закордонних справ Німеччини, шість років тому, в річницю закінчення війни, у Волгограді, колишньому Сталінграді, святково прийняла велика кількість ветеранів – щирих і гордих у своїх уже завеликих уніформах, які підносили руку для військового вітання зі сльозами на очах – це належить до зворушливих спогадів мого життя, які запам'ятаються назавжди.

Моє прохання таке: цього дня, коли ми згадуємо про багато мільйонів загиблих, давайте також усвідомимо, наскільки цінним є примирення, яке вирросло над могилами.

Дар примирення породжує велику відповідальність Німеччини. Ми хочемо і повинні зробити все можливе для того, щоб захистити міжнародне право і територіальну цілісність на цьому континенті, а також працювати заради миру з державами-наступниками колишнього Радянського Союзу та між ними.

Борис Попов у 2007 році отримав лист від німецького об'єднання «КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ». Його попросили розповісти свою історію в листі. Цей перший лист став початком. До своєї смерті минулого року Борис Попов читав лекції та промови, виступав як очевидець у школах та перед публікою в Білорусі та Німеччині. У березні 2020 року, за кілька місяців до своєї смерті, в Мінську він був нагороджений Орденом за заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина.

Я знаю, що Зоя Михайлівна Попова, вдова Бориса Попова, та її внучка саме зараз спостерігають за нами в прямому ефірі в Мінську. Я хотів би скористатися цією нагодою, щоб надіслати вам дуже щирі привітання.

На запитання берлінського школяра, що він відчуває, коли думає про час свого полону, Борис Попов якось сказав:

"Виникає питання: чи не пора людству принципово відмовитися від війни і перейти до відносин взаємної поваги, в яких всі навіть найскладніші питання вирішуються мирним шляхом?"

Це те запитання, яке Борис Попов поставив нам.

Моє враження таке, що Європа якось вже була ближче до відповіді, ніж сьогодні. Десятиліття тому, незважаючи на напруженість і протистояння між блоками, по обидва боки «залізної завіси» панував також інший дух. Я маю на увазі дух Гельсінкі. У розпал взаємної загрози ядерного знищення виник процес, який через визнання загальних принципів і завдяки співпраці хотів уникнути і допоміг уникнути нової війни. Цей шлях, який привів до підписання Гельсінського заключного акту, був розпочатий майже півстоліття тому. Він не був ані легким, ані прямим. Але це був шлях, який відвів від логіки ескалації та небезпеки взаємного знищення. Якщо хочете, довгий і кам'янистий шлях. Але застою та відчуження я боюся набагато більше, ніж кам'янистих шляхів.

Я дуже стурбований тим, що позначена стражданнями історія, яку ми сьогодні згадуємо, сама дедалі більше стає джерелом відчуження. Якщо погляд назад залишиться звуженим до єдиної національної перспективи, якщо обмін думками щодо різних перспектив пам'яті зупиняється або його відкидають, то історіографія стає інструментом нових конфліктів, предметом нових ресентиментів. І тому моїм переконанням залишається: історія не повинна стати зброєю.

Адже нас єднає таке: згадуючи минуле, ми не відвертаємося від майбутнього, а спрямовуємо погляд вперед із чітким і гучним заклик: Така війна більше ніколи не повинна повторитися! Я знаю, що поділяю цей заклик з багатьма людьми в Польщі, у країнах Балтії, в Україні, в Білорусі і в Росії, у всіх державах-наступниках Радянського Союзу. Сьогодні я звертаюся зі своїм словом до вас, до громадян усіх країн, які постраждали від німецької війни на знищення:

Не дозволяйте і не дозволяймо собі, щоб ми знову зустрічалися один з одним як вороги; щоб ми перестали пізнавати людину в іншому. Не дозволяймо тим, за ким останнє слово, захищати національну зарозумілість, презирство, ворожнечу та відчуження. Пам'ять повинна наближати нас один до одного. Вона не повинна нас знову розділяти.

Тут, у цьому домі, було скріплено підписами закінчення війни. Тому для нашої країни та цього міста Карлсгорст завжди буде особливим місцем – місцем пам'яті.

При всіх політичних розбіжностях, при всіх необхідних суперечках про свободу, демократію, і безпеку має бути місце для пам'яті. Тому я сьогодні тут. Пам'ять про минуле не загоєє рани, завдані в теперішньому часі – але сьогодні також ніколи не стирає минулого. Так чи інакше минуле продовжує в нас жити: чи то як витіснена історія, чи то як історія, яку ми приймаємо. Ми, німці, занадто довго не робили цього стосовно злочинів на Сході нашого континенту. Прийшов час надолужити це.

І тому ми сьогодні тут у Карлсгорсті. Ми тут, щоб згадати про 27 мільйонів загиблих – про 14 мільйонів цивільних жертв.

Ми тут, щоб згадати про величезний внесок жінок і чоловіків, які в лавах Червоної Армії боролися проти нацистської Німеччини.

Ми дивимося на їхню мужність і їхню рішучість, на мільйони, які разом з американськими, британськими і французькими союзниками та багатьма іншими людьми ризикували своїм життям і багато з них загинули за звільнення від нацистської тиранії.

Я засвідчую свою глибоку повагу до їхньої боротьби – як написав Єгуда Бауер – з «найгіршим режимом, який коли-небудь оскверняв цю планету».

Працюймо заради іншого, кращого майбутнього. Це в руках нас усіх.

Сьогодні я із сумом схиляю голову перед українськими, білоруськими і російськими жертвами, перед усіма жертвами на території колишнього Радянського Союзу.